

บทที่ 2

การตรวจเอกสาร

การศึกษาวิจัยในสาขาวิชาภูมิศาสตร์ซึ่งเป็นศาสตร์ในเชิงพื้นที่ ช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจ และช่วยอธิบายเกี่ยวกับพลวัตของประชากรและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และการเติบโตของเมือง โดย การอธิบายด้วยความได้เปรียบเสียเปรียบของปัจจัยในเชิงที่ตั้ง ระยะทาง สภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ อย่างไรก็ตาม การเติบโตหรือเสื่อมถอยของเมืองมิได้เป็นผลมาจากปัจจัยในเชิงพื้นที่เท่านั้น ปัจจัยทาง สังคมก็มีผลทั้งในด้านบวกและด้านลบต่อการเติบโตของเมืองด้วยเช่นกัน

สำหรับงานวิจัย เรื่อง รูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของพื้นที่เมืองในประเทศไทย ได้มีการ ตรวจเอกสารเพื่อทบทวนวรรณกรรมที่เป็นทฤษฎีและแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่เมือง และรูปแบบ การกระจายตัวเชิงพื้นที่ รวมไปถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการวิจัย สามารถสรุปได้ดังนี้

ทฤษฎีและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง

องค์การสหประชาชาติเพื่อการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ (UN-HABITAT) ได้ให้ความสำคัญกับพื้นที่ เมืองมาโดยตลอด เนื่องจาก “เมือง” ถือเป็นกลไกสำคัญในการพัฒนาทางเศรษฐกิจ โดยในช่วง ทศวรรษนี้ ประชากรเมืองมีการเติบโตจาก 220 ล้านคน เป็น 2,800 ล้านคน และจากการคาดการณ์ สภาวะการกลายเป็นเมืองของ UN-HABITAT พบว่า ภายในปี ค.ศ. 2030 มีแนวโน้มว่าประชากรที่ เพิ่มขึ้นเกือบทั้งหมด จะกระจุกตัวอยู่ในเขตเมือง ส่งผลให้ประชากรเมืองเพิ่มขึ้นเป็น 5,000 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 81 ของประชากรโลก โดยพื้นที่ที่มีอัตราการกลายเป็นเมืองสูงที่สุด จะอยู่ในทวีป แอฟริกาและทวีปเอเชีย ซึ่งจะมีประชากรเมืองเพิ่มมากขึ้นเป็นสองเท่าในระหว่างปี ค.ศ. 2000 - 2030 (UN-HABITAT, 2010: 4 และ UN-HABITAT, 2011: 1-3)

อย่างไรก็ตาม การขยายตัวของพื้นที่เมืองที่มีแนวโน้มว่าจะพบมากในประเทศกำลังพัฒนาและ ประเทศด้อยพัฒนา มักจะประสบปัญหาเกี่ยวกับการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของประชากร พื้นที่ปลูกสร้าง และกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ขาดสมดุลจนเกิดลักษณะที่เรียกว่า ‘เอกนคร (Primate City)’ ซึ่งเป็น สภาวะที่มีการกระจุกตัวของประชากรและกิจกรรมทางเศรษฐกิจอยู่เฉพาะในเมืองหลวงหรือเมืองท่าที่ สำคัญที่สุดของประเทศ (Potter et al, 1999: 224-230)

ในกรณีของประเทศไทย ปัญหาความไม่สมดุลของการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของประชากร พื้นที่ปลูกสร้าง และกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ส่งผลให้สถานะความเป็นเอกราชในประเทศไทยปรากฏเด่นชัด การศึกษาวิจัยในประเด็นดังกล่าวนี้ จึงมีการตรวจเอกสารเพื่อทบทวนวรรณกรรมที่เป็นทฤษฎี และแนวคิด แบ่งออกเป็นทฤษฎีและแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่เมือง รูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ สถานะเอกราช และแนวคิดในการแบ่งภาคในประเทศไทย สามารถสรุปได้ดังนี้

พื้นที่เมือง

“เมือง” เป็นคำที่มีความหมายที่หลากหลาย ขึ้นอยู่กับสาขาวิชาที่นำไปใช้ สำหรับงานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยทางภูมิศาสตร์ที่การวิเคราะห์รูปแบบการกระจายตัวของพื้นที่เมือง ทั้งในด้านจำนวนประชากรและด้านกายภาพซึ่งศึกษาจากการกระจายตัวของสิ่งปลูกสร้าง จึงได้รวบรวมนิยามของคำว่า “เมือง” ในมิติทางพื้นที่ สามารถสรุปได้ดังนี้

ราชบัณฑิตยสถาน (2549: 542) ได้ให้ความหมายของคำว่า “urban” หรือ “ชุมชนเมือง” ไว้ในพจนานุกรมศัพท์ภูมิศาสตร์ ฉบับราชบัณฑิตยสถานว่าหมายถึง ชุมชนที่อยู่อาศัยส่วนใหญ่มีอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม โดยโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ ที่อำนวยความสะดวกสบายเพื่อการดำรงชีพของชุมชน” จากการอธิบายความดังกล่าว พื้นที่เมืองจึงน่าจะหมายถึงพื้นที่ที่มีโครงสร้างพื้นฐานที่สามารถให้ความสะดวกสบายแก่ผู้อยู่อาศัยซึ่งส่วนใหญ่ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม

เสนห์ ญาณสาร (2549: 19) กล่าวถึง “เมือง” หรือ “นคร” โดยให้ความหมายว่าเป็นบริเวณที่ผู้คนที่มีวิถีชีวิตที่แตกต่างจากคนในชนบทมาอาศัยอยู่รวมกันอย่างหนาแน่น มีรูปแบบการใช้ที่ดินที่มีการจัดระเบียบโดยแยกการใช้ที่ดินแต่ละประเภทออกเป็นส่วนเป็นสัดส่วน โดยมีสิ่งมีชีวิตความเป็น “เมือง” คือ จำนวนประชากร ความหนาแน่นของประชากร รูปแบบชีวิตความเป็นอยู่ อาชีพของประชากร กิจกรรมทางเศรษฐกิจของเมือง และประเภทการใช้ที่ดิน อนึ่ง เกณฑ์ที่แต่ละประเทศใช้ในการกำหนดให้พื้นที่ใดเป็น “เมือง” แตกต่างกันไป เช่น เปรูกำหนดให้จำนวนประชากรต่ำสุดของเมือง คือ 100 คน ในขณะที่ญี่ปุ่นกำหนดไว้ 30,000 คน

Northam (1975 อ้างใน พันธุ์ทิพย์ จงโกรย, 2551: 8-9) กล่าวถึงเมืองในมิติทางพื้นที่ ทั้งในส่วนที่มาจากคำว่า “urban” ที่หมายถึงแหล่งที่ตั้งที่มีประชากรที่ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น โดยที่ความหนาแน่นของประชากรในเมืองจะสูงกว่าความหนาแน่นของประชากรโดยเฉลี่ยของภาค นอกจากนั้น ยังใช้คำว่า “agglomerated settlement” สำหรับเรียกพื้นที่ที่มีการ

ตั้งถิ่นฐานของประชากรอย่างหนาแน่นและเป็นกลุ่มก้อนต่อเนื่องกัน พื้นที่เมืองในความหมายนี้ จึงไม่มีขอบเขตที่แน่นอน และไม่จำเป็นต้องมีกฎหมายรองรับ

พันธทิพย์ จงไกรย (2551: 9-10) สรุปความหมายของคำว่า “เมือง” สำหรับใช้ในการอธิบายกระบวนการกลายเป็นเมืองในพื้นที่ชานเมืองของกรุงเทพมหานคร โดยให้ความหมายในมิติทางพื้นที่ว่า หมายถึงพื้นที่ที่มีการรวมตัวของประชากรอย่างหนาแน่น มีกิจกรรมการใช้ที่ดินนอกภาคเกษตรที่หลากหลายและขยายตัวอย่างรวดเร็ว

สำหรับงานวิจัยที่เป็นการวิเคราะห์รูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของพื้นที่เมืองที่วิเคราะห์จากการกระจายตัวของประชากร สิ่งปลูกสร้าง และกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ดังนั้น พื้นที่เมืองจึงมีความหมายถึงบริเวณที่มีการรวมตัวของประชากรที่ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรอย่างหนาแน่นเป็นกลุ่มเป็นก้อนที่ต่อเนื่องกัน (urban agglomerations) ในมิติทางกายภาพจึงกำหนดขอบเขตพื้นที่เมืองตามขอบเขตของกลุ่มอาคารสิ่งปลูกสร้างที่กระจุกตัวโดยรอบศูนย์กลางเมืองในแต่ละจังหวัด ในขณะที่ในมิติทางประชากร พื้นที่เมืองจะใช้เขตของเทศบาลเป็นหลัก ทั้งนี้ เพื่อให้สอดคล้องกับการจัดระบบฐานข้อมูลด้านประชากรเมืองของกระทรวงมหาดไทย ส่วนมิติทางเศรษฐกิจ เน้นที่กิจกรรมนอกภาคเกษตรเป็นหลัก

รูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่

ในการศึกษาวิจัยสาขาภูมิศาสตร์หรือศาสตร์เชิงพื้นที่ แนวคิดหลักที่นักภูมิศาสตร์ให้ความสำคัญ คือ แนวคิดเกี่ยวกับที่ตั้ง ทิศทาง และระยะทาง (location, direction and distance) ที่เป็นสิ่งช่วยในการทำความเข้าใจถึงความเชื่อมโยงหรือปฏิสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่บริเวณต่างๆ ของโลก การจัดเรียงตัวของสรรพสิ่งบนพื้นโลกที่มีความสัมพันธ์กันทำให้เกิดเป็นรูปแบบของการกระจายตัวเชิงพื้นที่ หรือ patterns of spatial distribution (Getis, Getis and Fellmann, 2008: 12-14) สำหรับการวิจัยนี้ เป็นการสำรวจรูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของประชากรเมือง กิจกรรมทางเศรษฐกิจนอกภาคเกษตร และเมืองขนาดต่างๆ ในแต่ละภาคของประเทศไทย สิ่งเหล่านี้ มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการกระจายตัวบนระวางที่อันเป็นผลเนื่องจากสภาวะการกลายเป็นเมือง

ในการสรุปรูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของพื้นที่เมือง นอกจากจะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการกระจายตัวบนระวางที่อันเป็นผลที่ตามมาจากการกลายเป็น

เมืองแล้ว จะครอบคลุมเนื้อหาเกี่ยวกับการจัดลำดับชั้นของเมือง และรูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

1. ผลที่ตามมาจากการกลายเป็นเมือง

Knox and Marston (2004: 389 - 390) ให้ความสำคัญกับกระบวนการกลายเป็นเมือง ซึ่งเป็นกระบวนการที่พื้นที่แห่งใดแห่งหนึ่งมีการเติบโตของประชากรมากในเขตเมือง ทั้งนี้ การเติบโตของประชากรในพื้นที่บริเวณดังกล่าว มีอัตราการเติบโตโดยเฉลี่ยสูงกว่าอัตราการเติบโตของประชากรในภาคเดียวกัน และผลที่ตามมา โดยบ่งชี้ว่าหากเกิดกระบวนการกลายเป็นเมือง จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใน 4 ประเด็น ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงของระบบเมือง (urban system) รูปแบบหรือรูปร่างของเมือง (urban form) นิเวศน์ของเมือง (urban ecology) และความเป็นเมือง (urbanism) ทั้งนี้ มีการกล่าวถึงประเด็นดังกล่าวไว้หลากหลาย สามารถสรุปได้ดังนี้

1.1 ระบบเมือง (urban system or city system)

สำหรับ Knox and Marston (2004: 389-390) ระบบเมืองเป็นลักษณะของกลุ่มของการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มประชากรในพื้นที่บริเวณใดบริเวณหนึ่งที่มีความเป็นอิสระจากพื้นที่บริเวณอื่น ทั้งนี้ พื้นที่แต่ละบริเวณจะมีความเฉพาะในด้านลักษณะของโครงสร้างพื้นฐาน หน้าที่ การจ้างงาน ฯลฯ จึงส่งผลให้ระบบของเมืองในแต่ละพื้นที่บนโลกจึงแตกต่างกันไป

ส่วน Pacione (2005: 125) กล่าวถึงทฤษฎีของระบบเมือง (theories of urban system) โดยเชื่อมโยงระบบของเมืองกับรูปแบบของการตั้งถิ่นฐานและหน้าที่ของเมืองซึ่งมี 3 รูปแบบ คือ รูปแบบที่เป็นแนวยาวตามเส้นทางคมนาคมขนส่ง (linear pattern) รูปแบบที่เกาะกลุ่ม (cluster pattern) และรูปแบบที่เป็นแบบแผนเดียว (uniform pattern) เมืองในรูปแบบแรก มีระบบของเมืองที่ขึ้นกับการคมนาคมขนส่ง เช่น เมืองที่มีการตั้งถิ่นฐานเกาะตัวตามริมถนน ทางรถไฟ หรือแม่น้ำที่ใช้ในการขนส่งสินค้า ในรูปแบบที่สอง ระบบของเมืองขึ้นกับลักษณะเฉพาะตัวด้านการใช้ที่ดิน เช่น เมืองเหมืองแร่ เมืองทางการเกษตร ดังนั้น ที่ตั้งของเมืองจึงมีความสัมพันธ์โดยตรงกับทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่น ส่วนเมืองในรูปแบบสุดท้าย พิจารณาจากการทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการค้าและการให้บริการแก่ชุมชนโดยรอบ เมืองในลักษณะนี้ ต้องเป็นเมืองที่มีการวางระบบถนนที่ช่วยให้ประชาชนสามารถเดินทางเข้าถึงได้อย่างสะดวกสบาย

ในขณะที่ Getis, Getis and Fellmann (2008: 399-340) พิจารณาระบบเมืองในด้านที่เกี่ยวกับความหลากหลายของหน้าที่ของเมืองที่นอกจากจะขึ้นกับที่ตั้งและขนาดของเมืองๆ นั้นแล้ว ยังขึ้นกับขนาดของเมืองที่อยู่โดยรอบและระยะห่างระหว่างกันด้วย นักวิชาการกลุ่มนี้ จึงมีความเห็นว่าเมืองที่ตั้งอยู่บนส่วนต่างๆ ของโลก จะถือเป็นส่วนหนึ่งของระบบของการตั้งถิ่นฐานแบบเมือง โดยที่เมืองแต่ละเมือง ล้วนพึ่งพาอาศัยกัน

ความสัมพันธ์และความเชื่อมโยงของเมืองในระบบเมือง จะปรากฏเป็นความสัมพันธ์เชิงอันดับ-ขนาด (rank-size relationships) ที่ช่วยในการจัดลำดับชั้นของเมือง (urban hierarchy) รวมไปถึงการกระจายตัวของเมืองแยกตามขนาดของเมือง (city-size distribution) ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดในหัวข้อต่อไป ทั้งนี้ ในการตอบวัตถุประสงค์ของการวิจัยซึ่งเป็นงานวิจัยในระดับประเทศหรือระดับมหภาค กำหนดขอบเขตเนื้อหาของระบบของเมืองจากการกระจายตัวของประชากรเมือง ลำดับของเมือง และการกระจายตัวของเมืองแยกตามขนาดของเมือง โดยไม่ลงรายละเอียดในส่วนของหน้าที่ของเมืองและลักษณะการใช้ที่ดินซึ่งจำเป็นต้องศึกษาวิจัยในลักษณะของ detailed research ที่เป็นการวิจัยในระดับจุลภาค

1.2 รูปแบบหรือรูปร่างของเมือง (urban form)

Knox and Marston (2004: 390) อธิบายว่ารูปแบบหรือรูปร่างของเมืองเป็นโครงสร้างและลักษณะทางกายภาพของเมือง โดยพิจารณาจากลักษณะการใช้ที่ดิน รูปทรงหรือรูปร่างของพื้นที่อาคารและสิ่งปลูกสร้างที่มนุษย์สร้างขึ้นที่แสดงเป็นผังหรือแปลนของเมือง ทั้งนี้ เมื่อมีประชากรอพยพเข้าสู่เมืองเป็นจำนวนมากจนเกิดกระบวนการกลายเป็นเมือง พื้นที่เมืองจึงขยายตัวออกไปโดยรอบ จึงมีการออกแบบวางผังเพื่อพัฒนาพื้นที่ให้สามารถรองรับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป รูปร่างของเมืองจึงปรับเปลี่ยนไปตามแนวคิดในการวางผังเมือง

สำหรับ Rubenstein (2003: 417-448) แม้ไม่ได้ให้ความหมายของระบบเมืองโดยตรง แต่อธิบายระบบเมืองโดยครอบคลุมประเด็นเกี่ยวกับที่ตั้งของเมือง ลักษณะโครงสร้างภายในของเมือง และปัญหาที่เกิดขึ้นในเขตชั้นในของเมืองและในเขตชานเมือง

ในขณะที่ Getis, Getis and Fellmann (2008: 404-406) กล่าวถึงรูปแบบหรือรูปร่างของเมืองโดยให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์ที่ดิน ทั้งนี้ รูปร่างของเมืองจะถูกกำหนดโดยโครงข่ายระบบถนนและการแบ่งโซนการใช้ที่ดิน โดยนำเสนอแบบจำลองที่แสดงรูปแบบของเมืองตาม

โครงสร้างภายในของเมืองที่มีหลายรูปแบบ ได้แก่ แบบจำลองทรงกลม (the concentric zone model) ของ Ernest Burgess ที่พัฒนาขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 1920 แบบจำลองรูปสี่เหลี่ยม (the sector model) ของ Homer Hoyt ในช่วงปลายของทศวรรษที่ 1930 แบบจำลองแบบหลายศูนย์กลาง (the multiple-nuclei model) ที่ Chauncy D. Harris และ Edward L. Ullman พัฒนาขึ้นในช่วงกลางทศวรรษที่ 1940 หรือแบบจำลองพื้นที่ชายขอบของมหานคร (the peripheral model) ที่ Chauncy D. Harris พัฒนาขึ้นในภายหลังเพื่อเสริมแบบจำลองทั้ง 3 ประเภทข้างต้น

นอกจากนั้น Getis, Getis and Fellmann (2008: 406-411) ยังกล่าวถึงลักษณะของการเปลี่ยนแปลงของรูปร่างเมืองอันเนื่องมาจากการขยายตัวของเขตมหานครหรือเขตเมืองใหญ่ไปยังพื้นที่โดยรอบ จนปรากฏลักษณะของการเติบโตของชุมชนเมืองในเขตชานเมือง (suburbanization) เมื่อเมืองใหญ่มีการขยายตัวมากจนเกิดการรวมตัวเป็นเมกะมหานคร (megalopolis) ในระยะยาวอาจส่งผลให้เกิดความแออัดในเขตเมืองชั้นใน และนำไปสู่สถานะของการเสื่อมถอยของเขตเมืองชั้นใน (decline of the central city) อย่างไรก็ตาม เมื่อการเติบโตของชุมชนเมืองในเขตชานเมืองมีอัตราสูงมากจนทำให้การอยู่อาศัยในชานเมืองมีข้อจำกัดมากขึ้น เขตเมืองชั้นในจะได้รับการฟื้นฟูให้กลับมามีบทบาทสำคัญอีกครั้งหนึ่ง

สำหรับงานวิจัยนี้ ให้ความสำคัญกับรูปแบบของเมืองในเชิงของรูปทรงมากกว่ารูปแบบในเชิงโครงสร้างภายใน จึงศึกษารูปแบบของเมืองหรือรูปทรงของเมืองจากการวิเคราะห์ลักษณะการรวมกลุ่มของพื้นที่ปลูกสร้างอาคารบริเวณโดยรอบศูนย์กลางเมืองที่มีขนาดใหญ่ที่สุดของแต่ละจังหวัด

1.3 นิเวศน์เมือง (urban ecology)

การเปลี่ยนแปลงของระบบเมืองและรูปร่างหรือระบบของเมืองดังกล่าว มีความสัมพันธ์กับนิเวศน์เมืองเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ Knox and Marston (2004: 390) กล่าวว่านิเวศน์เมืองหมายถึงองค์ประกอบทางสังคมและประชากรของเขตเมืองและชุมชนโดยรอบที่มีความหลากหลาย ทั้งนี้ เนื่องจากกระบวนการกลายเป็นเมืองไม่เพียงแต่เป็นการดึงดูดผู้คนจากพื้นที่ส่วนต่างๆ ของประเทศเข้าสู่เมืองจนทำให้พื้นที่เมืองมีการขยายตัวในมิติทางกายภาพเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการเป็นพื้นที่ที่มีการรวมตัวของผู้คนจำนวนมากที่มีความหลากหลายทางด้านภูมิหลังทางสังคม เศรษฐกิจ เชื้อชาติ และชีวิตความเป็นอยู่ ดังนั้น พื้นที่เมืองจึงเป็นพื้นที่ที่ปรากฏการแบ่งบริเวณตามกลุ่มเชื้อชาติหรือภูมิลำเนา การกลายเป็นเมืองจึงทำให้พื้นที่ที่มีความเรียบง่าย มีความซับซ้อนของ

ระบบนิเวศน์มากขึ้นอันเนื่องมาจากความหลากหลายของภูมิหลังของประชากร อนึ่ง ประเด็นด้านนิเวศน์เมือง จำเป็นต้องมีการศึกษาวิจัยในเชิงลึกและลงในรายละเอียด จึงไม่สามารถรวมประเด็นนี้ไว้ในงานวิจัยระดับมหภาคได้

1.4 ความเป็นเมือง (urbanism)

ผลที่ตามมาจากการกลายเป็นเมืองในประเด็นสุดท้าย คือ ประเด็นเกี่ยวกับความเป็นเมืองของพื้นที่ ซึ่ง Knox and Marston (2004: 390) กล่าวว่าความเป็นเมืองเป็นเรื่องของทัศนคติและพฤติกรรมของประชากรที่อาศัยอยู่ในเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องมาจาก 'urban setting' ที่จำนวน ความหนาแน่น และความหลากหลายของประชากรที่มากขึ้น มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของทัศนคติ ค่านิยม และรูปแบบของพฤติกรรมของประชากรเมือง จนเกิดความสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป ในที่นี้ สิ่งที่แสดงการเปลี่ยนแปลงของความเป็นเมือง จึงหมายถึงปฏิสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม การดำเนินชีวิต การประกอบอาชีพ ที่เปลี่ยนแปลงไปด้วยแรงกระตุ้นของเมืองที่มีประชากรอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น

ส่วน Pacione (2005: 71) อธิบายความหมายของความเป็นเมืองในบริบทของการกลายเป็นเมืองและการเปลี่ยนแปลงของเมืองในระดับโลกว่าหมายถึงลักษณะทางสังคมและพฤติกรรมของชาวเมืองหรือผู้ที่มีชีวิตอยู่ในสังคมเมือง

สามารถพิจารณาได้จากการที่เมืองมีฐานเศรษฐกิจ (economic base) ที่ขึ้นกับสาขานอกภาคเกษตร หรือสัดส่วนของมูลค่าการผลิตจากสาขาการผลิตที่อยู่นอกภาคเกษตรที่สูงมาก ทั้งนี้ ฐานเศรษฐกิจของเมือง เป็นสิ่งที่อธิบายได้ด้วยการผลิตในสาขาหลัก (basic sectors) และการผลิตที่ไม่ใช่สาขาหลัก (non-basic sectors) โดยที่สาขาการผลิตที่เป็นสาขาหลัก คือ สาขาการผลิตที่พื้นที่และแรงงานส่วนใหญ่ในพื้นที่มีความชำนาญในการผลิตเพื่อส่งออกไปขายยังนอกพื้นที่ สาขาการผลิตที่เป็นสาขาหลักนี้ จึงทำรายได้มาก ส่วนสาขาการผลิตที่แรงงานส่วนน้อยในพื้นที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการผลิต อีกทั้ง เป็นการผลิตเพื่อใช้ในการบริโภคภายในพื้นที่เท่านั้น โครงสร้างทางเศรษฐกิจของเมือง จึงเป็นผลรวมของมูลค่าการผลิตจากสาขาหลักและสาขาย่อยนี้ (Getis, Getis and Fellmann, 2008: 395)

ในการวิเคราะห์ความเป็นเมืองในศาสตร์เชิงพื้นที่นี้ เน้นมิติที่เป็นกายภาพและมีปริมาณที่จับต้องได้ จึงศึกษาจากการประกอบอาชีพและฐานเศรษฐกิจของเมืองในภาพกว้าง โดยไม่

สามารถลงรายละเอียดในประเด็นด้านปฏิสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม การเมืองการปกครอง การบริหารพื้นที่ การดำเนินชีวิตหรือพฤติกรรมของชาวเมืองหรือผู้ที่มีชีวิตอยู่ในสังคมเมืองได้

ดังนั้น การอธิบายรูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่สำหรับงานวิจัยนี้ จึงครอบคลุมประเด็นด้านระบบของเมือง รูปแบบของเมือง และความเป็นเมือง โดยวิเคราะห์ระบบของเมืองจากการกระจายตัวของประชากรเมือง ลำดับของเมือง และการกระจายตัวของเมืองแยกตามขนาดของเมือง สำหรับรูปแบบของเมือง วิเคราะห์จากลักษณะการรวมกลุ่มของพื้นที่ปลูกสร้างอาคารบริเวณโดยรอบศูนย์กลางเมืองที่มีขนาดใหญ่ที่สุดของแต่ละจังหวัด ส่วนความเป็นเมืองวิเคราะห์จากฐานเศรษฐกิจของเมือง

2. การจัดลำดับชั้นของเมือง (urban hierarchy)

ราชบัณฑิตยสถาน (2549: 543) ได้นิยามคำว่า urban hierarchy ว่า ‘การจัดลำดับชั้นของเมือง’ เป็นวิธีการที่อาศัยขนาดหรือระดับการพัฒนา ตลอดจนกิจกรรมที่มีอยู่ในเมือง ในการจัดลำดับชั้น

เสนห์ ญาณสาร (2549: 109 -112) กล่าวถึงแนวความคิดเกี่ยวกับการจัดลำดับชั้นของเมือง (urban hierarchy) โดยนิยามว่า ‘ลำดับศักดิ์ของเมือง’ ว่าเป็นการแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับการกระจายตัวของเมืองทั่วประเทศโดยใช้ขนาดของเมืองหรือจำนวนประชากรหรือการจ้างงานเป็นหลักในการพิจารณาการจัดลำดับศักดิ์ของเมือง ทั้งนี้ เมืองขนาดใหญ่ที่มีลำดับศักดิ์สูงจะมีจำนวนน้อยกว่าเมืองขนาดเล็กและมีลำดับศักดิ์ต่ำ เมืองที่มีลำดับศักดิ์สูงกว่าจะตั้งอยู่ห่างกันมากกว่าเมืองที่มีลำดับศักดิ์ต่ำ ทั้งนี้ ในประเทศตะวันตก เช่น สหรัฐอเมริกา ได้จำแนกเมืองออกเป็น 5 ลำดับศักดิ์ เรียงจากสูงไปต่ำ คือ มหานครแห่งชาติ (national metropolis) มีประชากรมากกว่า 10 ล้านคน มหานครในภูมิภาค (regional metropolis) มีประชากร 5 – 10 ล้านคน ศูนย์กลางมหานคร (metropolitan center) มีประชากร 2.5 – 5 ล้านคน นคร (city) มีประชากร 1 – 2.5 ล้านคน และเมือง (town) มีประชากรน้อยกว่า 1 ล้านคน ตามลำดับ

นอกจากนี้ เสนห์ ญาณสาร ยังกล่าวถึงการจำแนกเมืองในประเทศไทย เมื่อแบ่งตามรูปแบบการปกครองส่วนท้องถิ่น มี 4 ลำดับศักดิ์ ได้แก่ มหานคร เทศบาลนคร เทศบาลเมือง และเทศบาลตำบล ทั้งนี้ หากพิจารณาตามเกณฑ์ของสหรัฐอเมริกา ในปี 2543 จะมีเมืองที่จัดอยู่ในกลุ่ม

ของมหานครในภูมิภาค และเมือง เท่านั้น อย่างไรก็ตาม เสน่ห์ ญาณสาร ได้จัดกลุ่มของเมืองที่มีอันดับต่ำกว่ามหานครออกเป็น 5 กลุ่มหรือลำดับศักดิ์ ตามฐานประชากรในปี 2543 ดังนี้

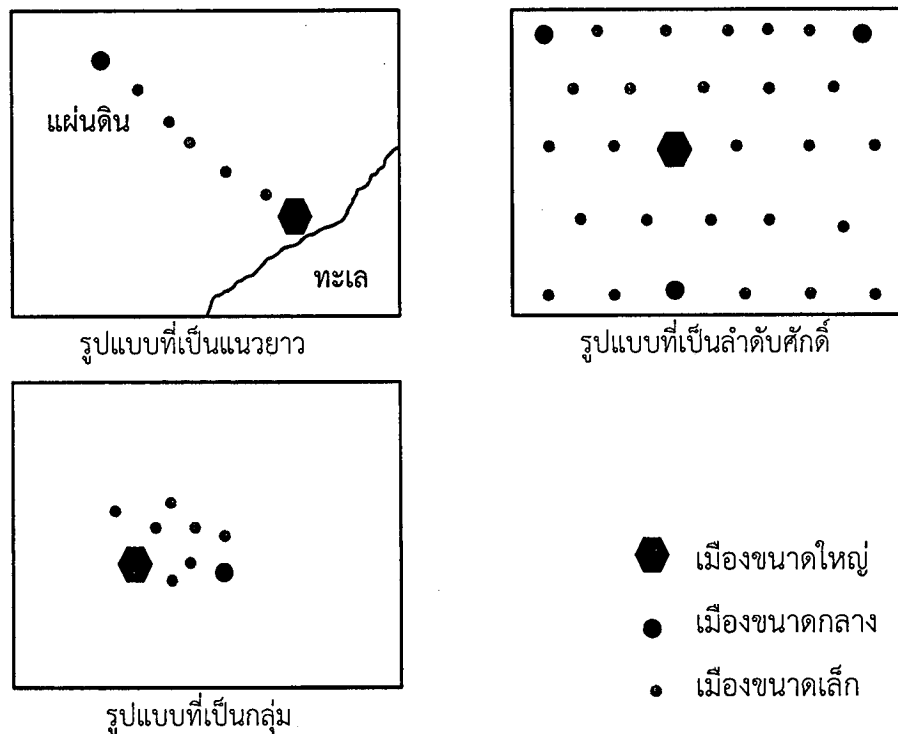
- ชุมชนเมืองอันดับที่หนึ่ง: ชุมชนเมืองที่มีประชากรมากกว่า 500,000 คน มีจำนวน 1 เมือง คือ กรุงเทพมหานคร
- ชุมชนเมืองอันดับที่สอง: ชุมชนเมืองที่มีประชากร 150,000 – 500,000 เป็นเมืองบริวารของกรุงเทพมหานครและเมืองหลักในภาคต่างๆ ของประเทศ มีจำนวน 5 เมือง ได้แก่ นนทบุรี เชียงใหม่ ขอนแก่น นครราชสีมา หาดใหญ่
- ชุมชนเมืองอันดับที่สาม: ชุมชนเมืองที่มีประชากร 75,000 – 150,000 คน ซึ่งเป็นเมืองหลักชั้นรองและเมืองรองในภาคต่างๆ ของประเทศ มีจำนวน 8 เมือง ได้แก่ พิษณุโลก นครสวรรค์ อุดรธานี อุบลราชธานี ชลบุรี สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช และยะลา ส่วนใหญ่เป็นเทศบาล ยกเว้นชลบุรีและสุราษฎร์ธานี ที่ยกฐานะเป็นเทศบาลนครตั้งแต่ปี 2543
- ชุมชนเมืองอันดับที่สี่: ชุมชนเมืองที่มีประชากร 50,000 – 75,000 เป็นเมืองขนาดเล็กในภาคต่างๆ ของประเทศ ส่วนใหญ่เป็นเมืองรองที่เป็นที่ตั้งของศาลากลางจังหวัดต่างๆ ที่มีฐานะเป็นเทศบาลเมือง
- ชุมชนเมืองอันดับที่ห้า: ชุมชนเมืองที่มีประชากรต่ำกว่า 50,000 คน เป็นชุมชนเมืองขนาดเล็กที่เป็นศูนย์กลางในระดับอำเภอ ส่วนใหญ่มีฐานะเป็นเทศบาลเมืองและเทศบาลตำบล

นอกจากนี้แล้ว องค์การสหประชาชาติ ได้จำแนกชุมชนเมืองออกเป็น 5 ลำดับศักดิ์ ได้แก่ เมืองขนาดใหญ่ที่มีประชากรมากกว่า 10 ล้านคน เมืองมีประชากร 5 – 10 ล้านคน เมืองที่มีประชากร 1 – 5 ล้านคน เมืองที่มีประชากร 500,000 – 999,999 คน และเมืองที่มีประชากรต่ำกว่า 500,000 คน (United Nations, 1995)

ในการศึกษาการกระจายตัวของเมืองในแต่ละลำดับศักดิ์ในประเทศไทย ผู้วิจัยได้ผนวกเกณฑ์ในการจำแนกชุมชนเมืองที่ใช้ในระดับนานาชาติ และระดับชาติ คือ เกณฑ์ที่ใช้สหรัฐอเมริกา

3.1 รูปแบบการกระจายตัวของเมืองที่พิจารณาจากทำเลที่ตั้งและรูปร่างหรือการเรียงตัวของเมือง

Hartshorn (1992 อ้างใน เสน่ห์ ญาณสาร, 2549: 22-25) ได้อธิบายรูปแบบการกระจายตัวของเมืองขนาดต่างๆ โดยใช้ทำเลที่ตั้งและรูปร่างหรือการจัดเรียงตัวของเมืองว่ามี 3 รูปแบบ (ภาพที่ 2.1) สามารถสรุปได้ดังนี้

ภาพที่ 2.1 รูปแบบทำเลที่ตั้งของเมือง

- รูปแบบที่เป็นแนวยาว (linear pattern) มักพบในบริเวณเส้นทางคมนาคมขนส่งสายสำคัญ หรือบริเวณโดยรอบทะเลสาบ ชายฝั่งทะเล ในบริเวณเหล่านี้ จะพบเมืองขนาดต่างๆ ตั้งเรียงรายตามแนวถนน ทางรถไฟ แม่น้ำ ริมทะเลสาบ หรือตามชายฝั่งทะเล ยกตัวอย่างเช่น เมืองที่ตั้งเรียงรายริมฝั่งแม่น้ำ Hudson – Mohawk และริมฝั่งแม่น้ำ Missouri – Mississippi ในประเทศสหรัฐอเมริกา หรือกรณีของประเทศไทยที่พบเมืองขนาดต่างๆ ตามสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำมูล แม่น้ำชี เป็นต้น

- รูปแบบที่เกาะกลุ่ม (cluster pattern) เป็นรูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของเมืองหรือกลุ่มของเมืองที่พบตามบริเวณที่มีทรัพยากรบางประเภทอยู่ จึงทำให้เกิดการรวมตัวเป็นเมือง เช่น เมืองเหมืองแร่ จะพบบริเวณที่มีแร่ธาตุ หมู่บ้านในชนบทที่ตั้งถิ่นฐานอยู่โดยรอบแหล่งน้ำ หรือเมืองตากอากาศที่พบบริเวณที่มีสภาพภูมิประเทศที่สวยงาม เช่น ชายทะเล เชียงเขา และที่พบมากในหลายๆ ประเทศ คือ การรวมกลุ่มของเมืองเล็กๆ โดยรอบเมืองขนาดใหญ่ที่เป็นเมืองหลวงของประเทศในลักษณะของเมืองบริวาร เป็นต้น

- รูปแบบที่เป็นลำดับศักดิ์ (hierarchy pattern) เป็นรูปแบบของเมืองที่จัดเรียงหรือกระจายตัวกันอยู่บนระวางที่ลดหลั่นเป็นลำดับศักดิ์ โดยเมืองที่มีขนาดเล็กๆ พบกระจายอยู่ในเขตอุตสาหกรรม ทำหน้าที่ผลิตอาหารเพื่อป้อนให้กับเมืองใหญ่ๆ ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการค้า การบริการ การบริหารราชการ ที่มีระดับการให้บริการระดับสูง เมืองขนาดใหญ่ๆ จะมีจำนวนน้อยและมีที่ตั้งอยู่ห่างกัน

3.2 รูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของเมืองขนาดต่าง ๆ

Fellmann, Getis and Getis (2003: 410) และ Getis, Getis, and Fellmann (2008: 399) ให้ความสำคัญกับการคงอยู่ของเมืองต่างๆ ที่อยู่ภายใต้ระบบการตั้งถิ่นฐานที่มีลำดับศักดิ์ (urban hierarchy: การเรียงลำดับความสำคัญของเมืองตามขนาดของประชากรและความซับซ้อนของหน้าที่ของเมือง) และความสัมพันธ์ของอันดับและขนาดของเมือง (rank-size relationships) โดยกล่าวว่า ภายใต้ความสัมพันธ์ของอันดับและขนาดของเมืองที่จัดเรียงตัวอยู่ภายใต้ระบบการตั้งถิ่นฐานที่มีลำดับศักดิ์ เมืองที่มีขนาดใหญ่และมีระบบของเมืองที่ซับซ้อนเนื่องจากความหลากหลายของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และการใช้ที่ดิน จะมีจำนวนน้อยกว่าเมืองที่มีขนาดและความซับซ้อนของระบบเมืองรองๆ ลงมาเป็นลำดับ หากนำมาวาดเป็นภาพ จะมีลักษณะเป็นปิรามิดที่มีฐานกว้าง เป็นเมืองที่มีขนาดเล็กที่สุดและมีความเรียบง่าย และมียอดเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่ที่สุดและมีความซับซ้อนของระบบเมืองมากที่สุด ดังนั้น เมืองที่มีขนาดใหญ่ที่สุด (และมีจำนวนน้อยที่สุด) จะมีเขตการให้บริการที่กว้างที่สุด เนื่องจากมีแรงดึงดูดการเข้ามาใช้บริการของผู้คนมาก จากการมีสินค้าบริการระดับสูง (high order goods) ที่มีความหลากหลายมากกว่าศูนย์กลางเมืองในระดับรองลงมา เมืองขนาดใหญ่ๆ จึงกระจายมากกว่าเมืองระดับรองลงมาซึ่งมีรัศมีการบริการที่แคบกว่า

ทั้งนี้ รูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของเมืองขนาดต่างๆ ที่จะนำมาใช้ในการอภิปรายผล ใช้แนวทางของ Haggett (2001: 428-431) ซึ่งอธิบายรูปแบบการกระจายตัวของเมือง

โดยใช้กฎ ‘the size distribution of settlement’ ของ Felix Auerbach และ ‘the rank-size distribution’ ของ Brian Berry ว่ามี 3 รูปแบบ คือ

1. รูปแบบอันดับ-ขนาด (rank-size pattern) เป็นการกระจายตัวของเมืองในขนาดต่างๆ อย่างสมดุล
2. แบบออสเตรเลียหรือแบบไบนารี (binary pattern) เป็นการกระจายตัวของเมืองที่ขาดสมดุล โดยมีจำนวนเมืองที่มีขนาดใหญ่และขนาดกลางเป็นจำนวนมาก ในขณะที่ไม่มีเมืองขนาดเล็ก
3. แบบรัสเซียหรือแบบเอกนคร (the Russian or primate pattern) รูปแบบเป็นการกระจายตัวของเมืองที่ขาดสมดุลที่มีเมืองขนาดใหญ่เพียงเมืองเดียวที่มีจำนวนประชากรแตกต่างจากเมืองในอันดับรองลงมามากเป็นลิบเท่า

เอกนคร (primacy)

ภายใต้กฎของอันดับ-ขนาด จำนวนประชากรเมืองของเมืองที่ใหญ่ที่สุดอันดับที่ 1 จะสัมพันธ์กับจำนวนประชากรในเมืองลำดับที่ n โดยที่เมืองอันดับที่ n จะมีจำนวนประชากรเท่ากับ $1/n$ ของจำนวนประชากรในเมืองที่ใหญ่ที่สุดอันดับที่ 1 เมื่อใดก็ตามที่จำนวนประชากรในเมืองอันดับต่างๆ มีความสัมพันธ์กับเมืองที่ใหญ่ที่สุดตามสมการนี้ จะถือว่ารูปแบบการกระจายตัวของเมืองถูกจัดอยู่ในรูปแบบที่มีการกระจายตัวของประชากรอย่างสมดุลภายใต้รูปแบบอันดับ-ขนาด (rank-size pattern) ดังกล่าวข้างต้น หากเมืองอันดับรองลงมามีจำนวนประชากรน้อยกว่าครึ่งหนึ่งของจำนวนประชากรในเมืองที่ใหญ่ที่สุด รูปแบบการกระจายตัวเป็นแบบ “เอกนคร” ทั้งนี้ ระดับของความเป็นเอกนคร บ่งชี้ด้วยดัชนีของความเป็นเอกนคร (index of primacy) ซึ่งได้จากการคำนวณสัดส่วนระหว่างจำนวนประชากรในเมืองใหญ่อันดับแรกและจำนวนประชากรของเมืองอันดับที่สอง หากค่าดัชนีสูงมากเท่าใด ระดับของความเป็นเอกนครจะยิ่งสูงมากเท่านั้น (Pitzl, 2004: 193)

Pacione (2005: 462) กล่าวถึง “ความเป็นเอกนคร (urban primacy)” ในโลกที่สามว่าเป็นปรากฏการณ์ที่มีการกระจุกตัวของกิจกรรมที่มีขนาดใหญ่และทันสมัยในเมืองใหญ่ที่สุดของประเทศ ส่งผลให้เมืองใหญ่อันดับแรกมีขนาดของประชากรมากกว่าเมืองในอันดับรองลงมาเป็นอย่างมาก เช่น ในกรณีของประเทศอูรุกวัย ที่เมืองมอนเตวิเดโอมีขนาดประชากรมากกว่าเมืองอันดับสอง คือ เมืองซัล

โต ถึง 17 เท่า ในขณะที่กรุงเทพมหานครใหญ่กว่าเชียงใหม่ถึง 50 เท่า ทั้งนี้ ความเป็นเอกนครเปรียบเสมือนสิ่งที่เป็น “กาฝาก (parasite)” และเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจของประเทศ เนื่องจากเอกนครมักจะดึงดูดแรงงานจากส่วนต่างๆ ของประเทศ ทั้งที่เป็นแรงงานที่มีคุณภาพ และไม่มีคุณภาพ รวมทั้งเป็นแหล่งรวมกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และการลงทุนของรัฐบาลในการพัฒนาประเทศ ส่งผลให้เกิดความเหลื่อมล้ำระหว่างเอกนครกับพื้นที่ส่วนอื่นๆ ของประเทศ เมื่อเอกนครมีการขยายตัวจนเกินควบคุมและมีขนาดใหญ่จนเกินกว่าระบบสาธารณสุขปโภคและสาธารณสุขการจะรองรับได้ จะทำให้เกิดปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม เช่น อากาศเป็นพิษจากการจราจรติดขัด และจากฝุ่นละอองจากการก่อสร้าง น้ำเน่าเสียจากครัวเรือนและโรงงานอุตสาหกรรม เป็นต้น นอกจากนี้ ราคาที่ดินและค่าบริการต่างๆ ที่มีราคาสูง ทำให้การใช้ชีวิตในเมืองใหญ่มีความสิ้นเปลืองมาก

อย่างไรก็ตาม Pacione ยังกล่าวถึงมุมมองในด้านบวกของเอกนคร คือ การเป็นพื้นที่ที่มีบรรยากาศเหมาะสมแก่การลงทุน มีการรวมตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ดึงดูดนักลงทุนและกระตุ้นให้เกิดวัฏจักรของการเติบโต (cycle of growth) ได้ ทั้งนี้ การจะพัฒนาให้ประเทศที่ตกอยู่ในสภาวะของเอกนครสามารถอยู่รอดได้ในโลกที่ไร้พรมแดน รัฐบาลจำเป็นต้องมีการพัฒนาทักษะของแรงงาน และจัดหาระบบโครงสร้างพื้นฐานให้สามารถรองรับกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีความเข้มข้นให้เพียงพอ

สำหรับงานวิจัยนี้ ศึกษาความเป็นเอกนครหรือบ่งชี้แนวโน้มความเป็นเอกนครด้วยการวิเคราะห์ดัชนีความเป็นเอกนคร (index of urban primacy) คือ อัตราส่วนระหว่างจำนวนประชากรในเอกนครและจำนวนประชากรในเมืองที่ใหญ่เป็นอันดับรองลงมา และทำการเปรียบเทียบกับจำนวนประชากรตามกฎของลำดับ-ขนาด (rank-size rule population)

แนวคิดในการแบ่งภาคในประเทศไทย

การวิจัยเรื่องรูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของพื้นที่เมืองในประเทศไทย เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลทั้งในระดับภาคและระดับประเทศ อนึ่ง เกณฑ์ แนวทาง หรือวิธีการที่นำมาใช้ในการแบ่งภาคนั้นแตกต่างกันไป ขึ้นกับวัตถุประสงค์ของการนำไปใช้ประโยชน์ และลักษณะเฉพาะของหน่วยงานหรือสาขาวิชาที่นำไปใช้

สำหรับงานวิจัยทางภูมิศาสตร์โดยทั่วไป ส่วนใหญ่จะใช้การแบ่งภาคตามแนวทางการแบ่งภาคทางภูมิศาสตร์ของคณะกรรมการภูมิศาสตร์แห่งชาติภายใต้การกำกับดูแลของสำนักงานคณะกรรมการ

วิจัยแห่งชาติ ที่ได้เสนอขอความเห็นชอบต่อคณะรัฐมนตรีเมื่อ พ.ศ. 2520 ซึ่ง นฤมล บุญแต่ง (ม.ป.ป.) นักวรรณศิลป์ ประจำกองธรรมศาสตร์และการเมือง ของราชบัณฑิตยสถาน กล่าวว่า การแบ่งภาคตามวิธีการดังกล่าว อาศัยเกณฑ์ด้านลักษณะภูมิประเทศเป็นหลัก และใช้ลักษณะทางด้านภูมิอากาศ วัฒนธรรมด้านเชื้อชาติ ภาษา และความเป็นอยู่ของผู้คนในท้องถิ่น เป็นส่วนประกอบในการพิจารณา การแบ่งดังกล่าวนี้ได้แบ่งประเทศไทยออกเป็น 6 ภาค ได้แก่ ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก ภาคตะวันตก และภาคใต้ ในแต่ละภาค ครอบคลุมจังหวัดต่างๆ ดังนี้

1. ภาคเหนือ มี 9 จังหวัด ได้แก่ เชียงราย น่าน พะเยา เชียงใหม่ แม่ฮ่องสอน อุตรดิตถ์ แพร่ ลำปาง และลำพูน

2. ภาคกลาง ประกอบด้วย กรุงเทพมหานคร และอีก 21 จังหวัด ได้แก่ พิษณุโลก พิจิตร เพชรบูรณ์ กำแพงเพชร สุโขทัย นครสวรรค์ ลพบุรี ชัยนาท อุทัยธานี สิงห์บุรี อ่างทอง สระบุรี พระนครศรีอยุธยา สุพรรณบุรี นครนายก ปทุมธานี นนทบุรี นครปฐม สมุทรปราการ สมุทรสาคร และสมุทรสงคราม

3. ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มี 19 จังหวัด ได้แก่ หนองคาย นครพนม สกลนคร อุตรธานี หนองบัวลำภู เลย มุกดาหาร กาฬสินธุ์ ขอนแก่น อ่างนาจเจริญ ยโสธร ร้อยเอ็ด มหาสารคาม ชัยภูมิ นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี

4. ภาคตะวันออก มี 7 จังหวัด ได้แก่ สระแก้ว ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด

5. ภาคตะวันตก มี 5 จังหวัด ได้แก่ ตาก กาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี และประจวบคีรีขันธ์

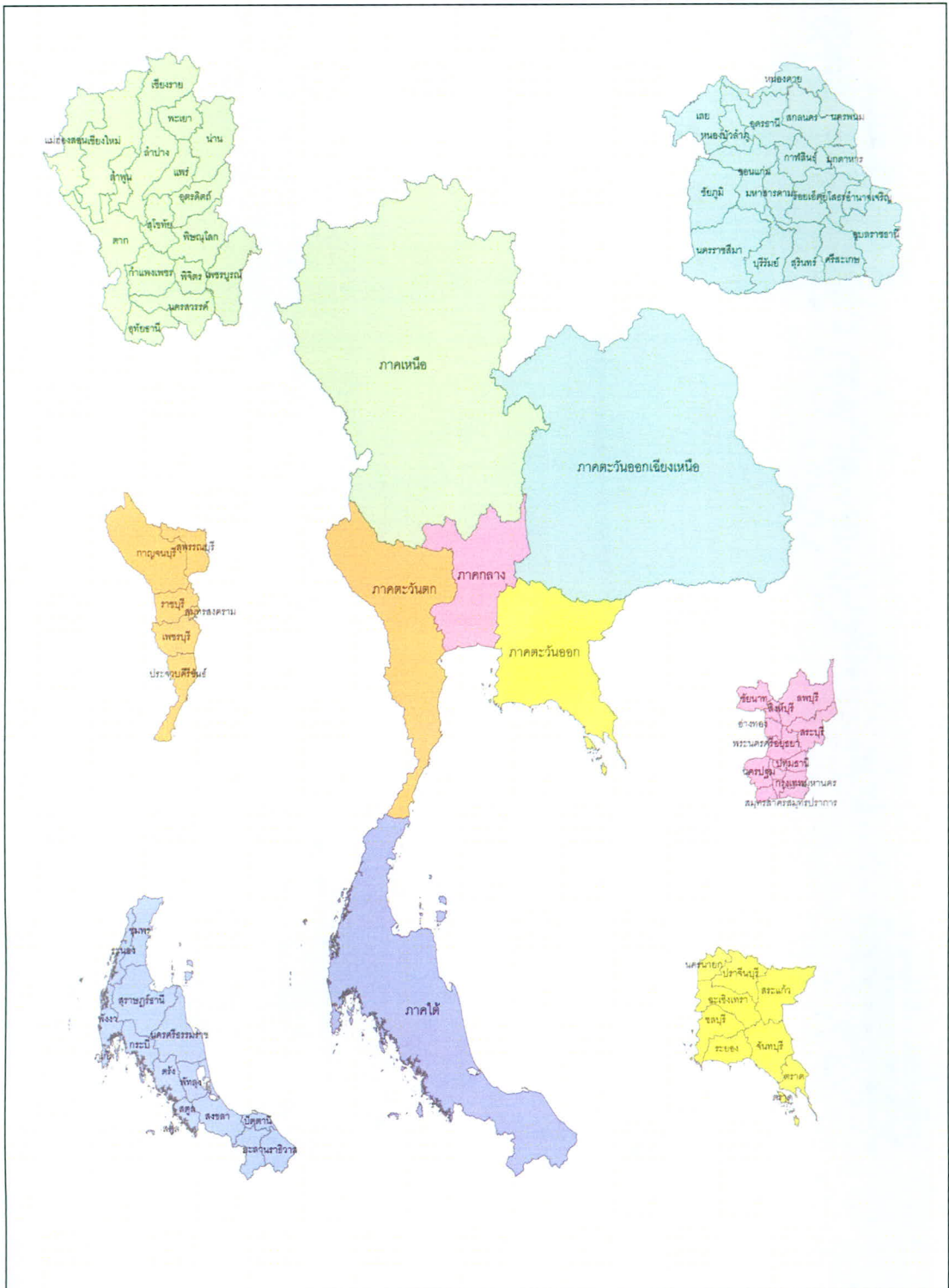
6. ภาคใต้ มี 14 จังหวัด ได้แก่ ชุมพร ระนอง สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช กระบี่ พังงา ตรัง ภูเก็ต พัทลุง สงขลา ปัตตานี สตูล นราธิวาส และยะลา

อย่างไรก็ตาม งานวิจัยนี้ จำเป็นต้องปรับแนวทางการแบ่งภาคให้สอดคล้องกับแนวทางของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจสังคมแห่งชาติ เนื่องจากเป็นงานที่ผสมผสานการวิเคราะห์ข้อมูลประชากร สิ่งปลูกสร้างที่คลุมดิน และกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ในขณะที่ข้อมูลมูลค่า

ผลิตภัณฑ์มวลรวมภาค (Gross Regional Products: GRP) ซึ่งจัดทำโดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ นั้น แม้จะมีการจัดกลุ่มจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ เหมือนกับการแบ่งภาคของคณะกรรมการภูมิศาสตร์แห่งชาติ แต่มีการจัดกลุ่มจังหวัดในภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคตะวันตก แตกต่างออกไป ทั้งนี้ ข้อมูลพื้นที่สิ่งปกคลุมดินที่ได้จากการแปลภาพถ่ายจากดาวเทียม ประกอบกับฐานข้อมูลสถิติประชากรและบ้านของกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย มีข้อมูลในระดับตำบล อำเภอ จังหวัด และประเทศ โดยยังไม่มี การแสดงข้อมูลระดับภาคไว้ก่อนหน้านี้ จึงมีความยืดหยุ่นในการแสดงขอบเขตของภาคมากกว่า งานวิจัยนี้ จึงคำนวณประชากรรวมของภาคให้สอดคล้องกับข้อมูลด้านเศรษฐกิจในระดับภาคของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งแบ่งออกเป็น 6 ภาค ดังภาพที่ 2.1 โดยมีรายละเอียดของการจัดกลุ่มจังหวัดในแต่ละภาค ดังนี้

1. ภาคเหนือ มี 17 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดกำแพงเพชร เชียงใหม่ เชียงราย ตาก นครสวรรค์ น่าน พะเยา พิษณุโลก เพชรบูรณ์ แพร่ แม่ฮ่องสอน ลำปาง ลำพูน สุโขทัย อุตรดิตถ์ และอุทัยธานี
2. ภาคกลาง มี 12 จังหวัด แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ กรุงเทพมหานครและปริมณฑล มี 6 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดนครปฐม นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ สมุทรสาคร และกรุงเทพมหานคร และพื้นที่จังหวัดอื่นๆ ในภาคกลาง ได้แก่ จังหวัดชัยนาท พระนครศรีอยุธยา ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี และอ่างทอง
3. ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มี 19 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดกาฬสินธุ์ ขอนแก่น ชัยภูมิ นครพนม นครราชสีมา บุรีรัมย์ มหาสารคาม มุกดาหาร ยโสธร ร้อยเอ็ด เลย ศรีสะเกษ สกลนคร สุรินทร์ หนองคาย หนองบัวลำภู อำนาจเจริญ อุตรธานี และอุบลราชธานี
4. ภาคตะวันออก มี 8 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดจันทบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ตราด นครนายก ปราจีนบุรี ระยอง และสระแก้ว
5. ภาคตะวันตก มี 6 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดกาญจนบุรี ประจวบคีรีขันธ์ เพชรบุรี ราชบุรี สมุทรสงคราม และสุพรรณบุรี

6. ภาคใต้ มี 14 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดกระบี่ ชุมพร ตรัง นครศรีธรรมราช นราธิวาส ปัตตานี พังงา พัทลุง ภูเก็ต ยะลา ระนอง สงขลา สตูล และสุราษฎร์ธานี

ภาพที่ 2.1 การจัดกลุ่มจังหวัดในภาคต่างๆ ของประเทศไทย

ทั้งนี้ งานวิจัยนี้ ใช้ฐานข้อมูลประชากรและเศรษฐกิจ ที่มีข้อมูลล่าสุดถึงปี 2553 ซึ่งเป็นช่วงก่อนแบ่งแยกจังหวัดบึงกาฬออกจากจังหวัดหนองคาย งานวิจัยนี้ จึงยังไม่สามารถแยกผลการวิเคราะห์ในส่วนของจังหวัดบึงกาฬออกจากจังหวัดหนองคายได้

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การเติบโตของเมือง การกลายเป็นเมือง และสภาวะเอนกนคร เป็นประเด็นการศึกษาวิจัยที่องค์กรในระดับชาติและระดับนานาชาติให้ความสำคัญ เนื่องจาก การกระจายตัวเชิงพื้นที่ของประชากรและกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ขาดสมดุล ในท้ายที่สุด จะทำให้เกิดความไม่สงบสุขจากความขัดแย้งในสังคม ผลการศึกษาวิจัย ผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อวิจัยเรื่องการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของพื้นที่เมืองในประเทศไทย มีดังนี้

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2549) ได้รายงานไว้ในบทที่ 1 ของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติชาติ ฉบับที่ 10 ว่า ในช่วงกว่าทศวรรษที่ผ่านมา ชุมชนเมืองขยายตัวเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ส่งผลกระทบต่อการเสียสมดุลของระบบการตั้งถิ่นฐานของประเทศ โดยสัดส่วนประชากรเมืองต่อประชากรทั้งประเทศเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 29.4 ในปี 2533 เป็นร้อยละ 31.2 ในปี 2545 ทั้งนี้ เป็นผลมาจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตามแผนชาติในระยะเวลาที่ผ่านมา ซึ่งได้มีส่วนสนับสนุนการเจริญเติบโตของฐานเศรษฐกิจอุตสาหกรรมและบริการของเมืองมากกว่าการพัฒนาภาคเกษตรและชนบทมาก ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำของฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมระหว่างเมืองกับชนบท และระหว่างเมืองใหญ่กับเมืองขนาดเล็กในภาคต่างๆ ของประเทศเพิ่มขึ้น

เสนห์ ญาณสาร (2550: 35) ได้สรุปลักษณะของชุมชนเมืองในประเทศไทยโดยใช้ฐานข้อมูลประชากรในปี 2543 พบว่าลักษณะชุมชนเมืองในประเทศไทยอยู่ภายใต้อิทธิพลของเมืองหลวง คือ กรุงเทพมหานครที่มีขนาดใหญ่และมีประชากรมากกว่า 6 ล้านคน และเมืองที่ขนาดเล็กที่รวมทั้งเมืองในระดับอำเภอและตำบลที่มีประชากรน้อยกว่า 50,000 คนที่มีถึง 1,102 เมือง ในขณะที่เมืองขนาดกลางที่มีจำนวนประชากรไม่เกิน 300,000 คน มีเพียง 17 เมือง โดยที่ไม่มีเมืองที่มีขนาดระหว่าง 300,000 - 6 ล้านคน ทั้งนี้ ค่าความเป็นเมืองอยู่ในระดับต่ำ คือ ประมาณร้อยละ 30 และเพิ่มขึ้นอย่างช้าๆ โดยที่การกระจายตัวของชุมชนเมืองในแต่ละภาคของประเทศไทยเป็นไปอย่างไม่สม่ำเสมอ ลักษณะการเป็นเอนกนครหรือเมืองโตเดี่ยวของกรุงเทพมหานครในช่วงเวลานั้น อยู่ในสภาวะที่ทวีกำลังและขยายอิทธิพลมากขึ้นโดยลำดับ

นอกจากนั้น Kmonwatananisa (2008) ซึ่งได้สรุปแนวโน้มของการพัฒนาในประเทศไทยใน ส่วนที่เกี่ยวกับสถานการณ์ปัจจุบันด้านการเติบโตของประชากรเมืองว่า ประชากรเมืองซึ่งหมายถึง ประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาลมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 32.2 ของประชากรรวมของประเทศไทยในปี 2550 โดยในจำนวนนี้ พื้นที่ในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑลเป็นพื้นที่ที่มีสัดส่วนของ ประชากรเมืองสูงถึงร้อยละ 76.9 ของประชากรรวม ในขณะที่ในภาคกลาง ภาคใต้ ภาคเหนือ และ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีสัดส่วนของประชากรเมืองเพียงร้อยละ 32.4 27.7 22.9 และ 17.5 ตามลำดับ

พันธ์ทิพย์ จงโกเรีย (2551) ได้อธิบายพัฒนาการของการเติบโตของภูมิภาคมหานครซึ่ง ครอบคลุมพื้นที่กรุงเทพมหานครและจังหวัดในเขตปริมณฑล 5 จังหวัด ซึ่งพบว่าร้อยละ 89 ของการ เติบโตของประชากรในภูมิภาคมหานครในช่วงปี 2536 - 2550 เป็นการเติบโตของประชากรในเขต ปริมณฑล ซึ่งมีอัตราการเติบโตของประชากรโดยเฉลี่ยร้อยละ 2.07 ต่อปี ซึ่งสูงกว่าอัตราการเติบโต ของประชากรโดยเฉลี่ยของประเทศซึ่งมีเพียงร้อยละ 0.52 ต่อปี ในขณะที่พื้นที่กรุงเทพมหานครมี อัตราการเติบโตของประชากรโดยเฉลี่ยเพียงร้อยละ 0.17 ต่อปี

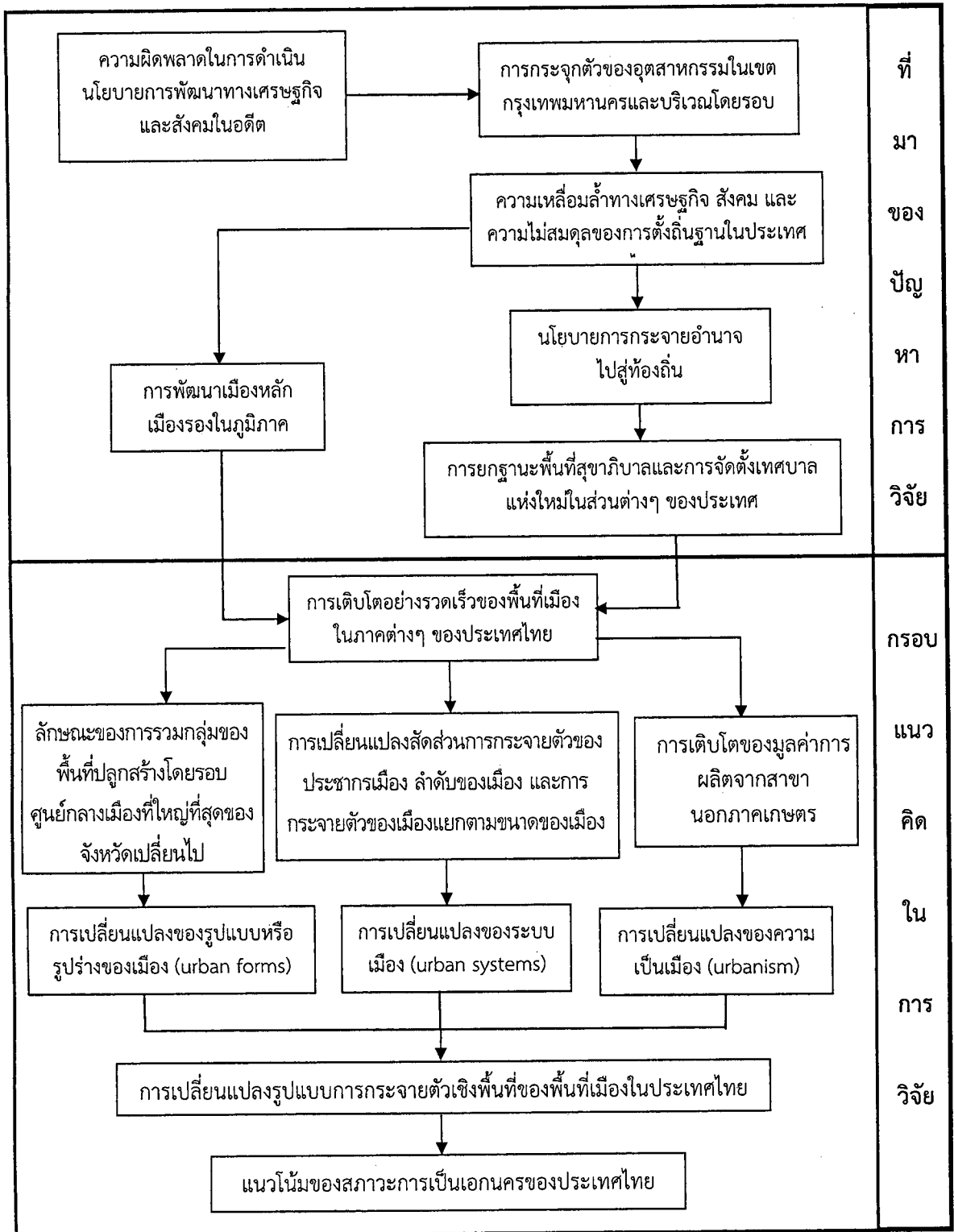
จากผลการวิจัย งานทางวิชาการ และรายงานของหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องใน ระดับประเทศและระดับโลก สามารถสรุปได้ว่า การเติบโตของประชากรเมืองในประเทศไทยมีความ เหลื่อมล้ำระหว่างภูมิภาคมหานครและเมืองใหญ่ในภาคต่างๆ ของประเทศมากขึ้น และมีแนวโน้มว่า จะมากขึ้นต่อไปในอนาคต เนื่องจากพบการขยายตัวของประชากรมากและต่อเนื่องในเขตชานเมือง ของกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นพื้นที่เมืองที่ขยายตัวต่อเนื่องจากกรุงเทพมหานครออกไปโดยรอบ อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษาวิจัยดังกล่าว ให้ความสำคัญกับข้อมูลในระดับภาคและเป็นการศึกษาใน ภาพรวมของทั่วทั้งภาครวมกัน โดยไม่มีการศึกษาแยกตามศูนย์กลางความเจริญในแต่ละจังหวัดของแต่ละภาค งานวิจัยโครงการนี้ จึงมีส่วนสำคัญในการให้ข้อมูลในมุมมองที่ยังปรากฏเด่นชัดและเป็นข้อมูลที่ เป็นปัจจุบัน อันจะทำให้การวางแผนพัฒนาระบบการตั้งถิ่นฐานมนุษย์และการพัฒนาเมืองมีแนวโน้ม แห่งการพัฒนาที่ยั่งยืนและสมดุลในที่สุด

กรอบแนวคิดในการวิจัย

จากแนวคิดที่ได้รวบรวมไว้ในเบื้องต้น แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเหตุแห่งการเกิด สภาวะเอกราชในประเทศไทยที่มีกรุงเทพมหานครเป็นเมืองเอกเพียงเมืองเดียวของประเทศตั้งแต่อดีต อันเป็นผลเนื่องจากการดำเนินนโยบายที่ผิดพลาดของรัฐบาลที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาทาง

เศรษฐกิจโดยเน้นการพัฒนาอุตสาหกรรมในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑลในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรก แม้จะมีการกำหนดนโยบายการพัฒนาเมืองหลักเมืองรองขึ้นมา ในช่วงต่อมาเป็นต้นมา ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมระหว่างเมืองหลวงและพื้นที่ชนบท ยังคงปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน ความพยายามในการลดความเหลื่อมล้ำดังกล่าว แสดงให้เห็นในการปฏิรูประบบการบริหารราชการแผ่นดิน และการนำนโยบายการกระจายอำนาจไปสู่ส่วนท้องถิ่นไปสู่การปฏิบัติอย่างจริงจังตั้งแต่ช่วงปี 2541 ส่งผลให้มีการจัดตั้งเทศบาลขึ้นเป็นจำนวนมากในส่วนต่างๆ ของประเทศ

การพัฒนาเมืองหลักเมืองรองในภาคต่างๆ ของประเทศไทย ประกอบกับการยกฐานะของสุขาภิบาลเป็นเทศบาลและการจัดตั้งเทศบาลชั้นใหม่เป็นจำนวนมาก (โดยที่ความเป็น “เทศบาล” ถือเป็นเกณฑ์สำคัญในการขึ้นชื่อการเป็น “พื้นที่เมือง” ในประเทศไทย) หลังจากปี 2540 ส่งผลให้จำนวนประชากรเมืองในภาคต่างๆ ของประเทศเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว กระบวนการกลายเป็นเมืองที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในภาคต่างๆ ของประเทศ ที่ทำให้ระบบเมือง รูปแบบหรือรูปร่างของเมือง และความเป็นเมือง เปลี่ยนแปลงไป ได้ส่งผลต่อรูปแบบการกระจายตัวเชิงพื้นที่ของพื้นที่เมือง และสภาวะการเป็นเอกราชในประเทศไทย ทั้งนี้ในงานวิจัยนี้ วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของระบบเมืองจากการกระจายตัวของประชากรเมืองในส่วนต่างๆ ของประเทศ การกระจายตัวของเมืองแยกตามขนาดของชุมชนเมือง และการเปลี่ยนแปลงลำดับของเมืองหลัก การเปลี่ยนรูปทรงของพื้นที่เมืองที่พิจารณาจากลักษณะของการรวมตัวของพื้นที่ปลูกสร้างในบริเวณโดยรอบศูนย์กลางเมืองที่ใหญ่ที่สุดของจังหวัด ส่วนสภาวะความเป็นเมือง นอกจากจะวิเคราะห์จากสัดส่วนของประชากรเมืองแล้ว จะให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงของฐานเศรษฐกิจเมือง กรอบแนวคิดของการวิจัยนี้ แสดงในภาพที่ 2.2

ภาพที่ 2.2 ที่มาของปัญหาการวิจัยและกรอบแนวคิดในการวิจัย